

ПРИЛОЗИ

ИЗ ИСТОРИЈЕ ПОДРУЧЈА ПЉЕВАЉА И БИЈЕЛОГ ПОЉА ОД КРАЈА XVIII ДО СРЕДИНЕ XIX ВИЈЕКА

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

У посебним историјским, политичким и привредно-географским условима стварани регион такозваног Новопазарског Санџака,¹ у организацији османске власти на Балкану, између Босне и Косова, Херцеговине и Црногорских Брда, на југу и југозападу, и Србије на сјеверу, представља вишестрано интересантан проблем. Поменутим и другим елементима може се објашњавати више карактеристика живота људи на овом подручју (степен насељености, етнички састав, социјална и вјерска структура, међусобни односи и друга обиљежја становништва, уз све тенденције политике турске владавине за дуже вријеме).²

Област је планинским вијенцима подијељена на три мање цјелине. Планине Јадовник, Златар и огранци Јавора уоквирују подручја Пљеваља, Вранеша и Бијелог Поља, на југу, и Пријепоља и Нове Вароши, сјеверније. Сјеничко поље и висораван Пештер чине његово друго подручје, а треће је оивичено огранцима Рогозне. Неповољан теренски склоп, неразвијене рјечне долине, мање плодно земљиште и на великој висини, са правцима путева подређених војним и политичким потребама османске управе (од Босне ка Косову и Цариграду) условили су теш-

¹ На основу врло скромног броја сачуваних докумената и доступне литературе, засноване на изворним подацима, узимајући у обзир и неколике путописне биљешке, једино смо били у могућности да о важнијим (не свим) питањима прошлости народа у подручју Пљеваља и Бијелог Поља кажемо оволико и на овакав начин. — Под територијом Новопазарског Санџака овдје се подразумијева подручје које је тако називано до најновијих дана, независно од административне подјеле која се више пута мијењала.

² Другим ријечима, ради се о земљи називаној несрећним вилајетом „у коме су пашчад пуштена а камење везано“, како се каже у једној санџачкој хиџаји, и у коме човјек не смије тврдо заспати, јер би могао да изгуби главу и остане без стоке од које је највише живио.

ке животне прилике и слабе могућности развитка уопште. Интереси турске администрације и стратегије пресудно су дјеловали и на оснивање и развијање варошких мјеста. Привредно-географским зонама донекле су одговарале и разлике становништва по поријеклу и вјери („свијета неслози“). Вјерска припадност ага и бегова, посједника земље на којој су највише радиле чифчије (раја), изједначавала се са њиховим привилегованим друштвеним и политичким положајем у Турској. У формама везаним за вјерску припадност манифестовале су се основне активности (друштвене, политичке и културне) у интересу турске власти и њених феудалних ослонаца. Због овога развијане вјерске супротности исламског и хришћанског живља нијесу могле онемогућавати процес обесправљивања и дијела муслиманског становништва које ће касније брже налазити језик разумијевања са рајом.

Посредничка улога Санцака између Херцеговине, Црне Горе и Брда, с једне, и Поморавља и Шумадије, с друге стране, имала је вишеструк значај и за даље односе између ових области. Она је највише долазила до изражаја у скоро непрекидном кретању становништва из Херцеговине и Црне Горе ка Србији.

У овоме прилогу пажњу посвећујемо (на основу литературе и расположиве и не увијек прворазредне грађе) становништву, организацији управе, најважнијим догађајима, уопште политичким, економским и просвјетним приликама на простору од Пљеваља до Гусиња и Рожаја (у Затарју, Средњем и Горњем Полимљу), посебно истичући везе које је црногорско-брдска држава имала са овим подручјима.

СТАНОВНИШТВО

Географском положају, подвојености и неповољном теренском склопу Санцака одговарају донекле и разлике у саставу и поријеклу становништва. Историјски, политички и привредно-географски услови живота током неколико вјекова најчешће су заједнички утицали на његов распоред, насељеност и вјерску припадност. Исламизација у овој области трајала је и у XIX.

Њоме је углавном обухватан дио старијег становништва, али понекад ни досељеници нијесу успијевали да је избјегну. Свакако је и страх од крвне освете нешто значио у томе.

У источним и југоисточним крајевима области, углавном од краја XVII и почетка XVIII вијека, живјело је и албанско становништво исламског исповиједања. Главнину укупног живља чинили су припадници источне цркве и ислама, досељавани из разних праваца и у разно вријеме, појединачно или у мањим и већим групама, углавном из Херцеговине, Црне Горе и Брда и Албаније. Муслимани су гушће насељавали подручја на за-

паду, према Босни, јужно од Пљеваља, Пријепоља и Сјенице и у околини Рожаја, а православни сјевероисточно од Пљеваља, околину Нове Вароши, Пријепоља, Бијелог Поља и Новог Пазара са Старим Колашином. Било је села и са мијешаним становништвом. Јужно и југоисточно од Сјенице, источно од Бихора и другдје по Санцаку налазиле су се мање или веће површине ненасељеног земљишта. Главне групе српског становништва чине Херцеговци (у Пљевљима и околини, у селима око Пријепоља и у Доњем Колашину), Васојевићи са Србљацима или Ашанима у Горњем Полимљу, Старовлашани и Рашани (на сјеверу и истоку), који су се највише исељавали. Становништво на планини Голеш представља посебну групу, најближу Херцеговцима.

Догађаји у Херцеговини и Брдима последице двије велике сеобе, 1690. и 1737, које су под Арсенијем III Чарнојевићем и Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом дијелом прошле преко Санцака, и збивања на његовој територији у току дуге турске владавине, кад је био неколико пута и пустошен, свакако су највише изазивали промјене у бројности и саставу, распореду и односима његовог становништва, међусобно, према турским властима и посједницима земље на којој су, најчешће као чифчије, живјели краће или дуже вријеме. Тешки услови живота под турском влашћу, нарочито због све неповољнијих односа на земљи, утицали су и на унутрашња помјерања углавном српског становништва, пред притиском муслиманског, у чијим је редовима било и обесправљених.

Становништво Бихора и Корита, на примјер, које се досељавало од средине XVIII вијека, углавном из Колашина, Брда, Дробњака, Плава и Гусиња, Шекулара, Рожаја и ближег сусједства, посиједало је највише земљу ага. Положај насељених на десној обали Лима, у Бихору, био је повољнији, јер тамо ага није могао чифчију покренути, док је на лијевој био у стању да то чини. Задржавање досељеника на земљи, не само у овом дијелу Санцака, зависило је од интереса посједника. То је, разумљиво, морало да утиче и на састав становништва тога краја. Муслимана у градовима било је знатно више него православних, али је ових у ближој и понегдје у даљој околини имало много више (Пљевља, Пријепоље, Бијело Поље). До промјена је долазило и у томе погледу, иако врло споро.

Једино смо у могућности да наведемо непоуздане податке о броју становништва двије нахије, које нас више интересују, према попису извршеном приликом Омер-пашиног завођења танзимата 1851. и 1852. године, на самом крају периода на чије догађаје указујемо.

Нахије	Број хришћана		Број муслимана	
	Број кућа — породица	Број становника — мушкараца	Број кућа — породица	Број становника — мушкараца
1. Бихор (између Тивранске клисуре на југу, Куманичке на сјеверу, планине Бјеласице на западу и коритско-пештерске висоравни на истоку (са градом Бијелим Пољем)	687	2.695	1.365	4.802
2. Трговиште (Рожаје), област и варошица у изворишту Ибра)	618	2.622	1.562	6.068

Муслиманско становништво било је у већини и у Колашину и у Пљевљима (према пет година каснијим подацима). Од 850 кућа у Колашину (у самом граду неколико десетина) било је 500 муслиманских (350 православних). Колашински муслимани, поријеклом Словени, представљени су тада као „најжешћи и најсуровији у цијелој Босни и Херцеговини“. У Пљевљима је тада било 650 муслиманских а 115 православних породица. Од укупно око 6.000 становника било је само 1.000 хришћана.³

Колико је процес насељавања Санџака карактерисао опште прилике живота на његовој територији и у непосреднијем сусједству, још више је то долазило до изражаја иселјавањем масе становништва, углавном у Србију, поред мањих и већих група које су се из Херцеговине, Црне Горе и Брда преко њега такође тама селиле. То је у ствари и чинило динарску струју миграција најјачом. До њих је долазило из неколико разлога. Једне је проузроковао аустријско-турски рат крајем XVII и у почетку XVIII вијека, друге су дошле као посљедица ратова за независност (послије првог српског устанка), уз непрекидно дјелујуће економске и друге политичке разлоге, карактеристичне по све тежем положају углавном масе хришћанског живља, чифчија (потпуно зависних сељака), у условима све већег оптерећивања дажбинама и несигурног живота људи, често излаганих самовољи ага и локалних органа турске управе. Свакако су и тешкоће исхране, изазиване и пустошењима, имале у томе одговарајући значај.

³ М. Лутовац, *Бихор и корита*, Београд 1967, 32—33; *Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића из године 1803. и 1804.*, приопштио Дим. Руварац, споменик СКА, књ. XXXIX, други разред, 35, Београд 1903, 112; А. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 277, 282, 331; Види и: И. Косанчић, *Ново-пазарски санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912, 6—15.

Становништво је страдало и од куге и глади (1813. и 1814). Неколике године касније, 1818, за вријеме земљотреса, кад је тло подрхтавало осам сати, погинуло је много народа. Тада је изгорјела и чаршија у Пљевљима. Глад је владала по свој земљи и ока жита је стајала грош. Непуних двадесет година касније, 1836, у западном дијелу Санцака била је „велика те-гоба народна и мука“, глад, „велики данци и гоњеније“, „зла и пријека болест“ „/зо/в/ема колера: 2, 3, 4 сахат и један сахат до умора“, кад „помрије душа у Таслићи 42“.⁴

Бихор и Корита су, на примјер, од XVIII вијека били станице на миграционом правцу ка Србији, највише ка Шумадији, како за исељавања из Брда тако и за становништво Бихора, које се од почетка XIX вијека углавном исељавало у Гружу и друге крајеве Србије. С повлачењем Карађорђевој војске из Санцака, 1809. године, иселио се знатан број српског становништва, да би, због сарадње са устаницима, избјегао турску одмазду.⁵ Долином Ибра је 1822. године велики број Срба из Санцака прешао у пожешку нахију, а 1828. је због слабе љетине и „којекакове неправде“ више од 100 породица од Гусиња, Бихора и Пештера пошло преко Сјеничког поља у Србију. Тада је доста страдала и „турска сиротиња“, а камоли српска, која је морала да плаћа велике дажбине и живи у страху од прогона. Од 1830. до 1844. године исељавање је било нарочито интензивно, како из Санцака тако и из Васојевића, Дробњака, Пиве, Никшића и Грахова, и то истим правцима, преко Санцака. Због терора Ејуб-паше, од кога је страдао и дио муслиманског живља у околини Сјенице, у Србију се иселило неколико стотина људи (1837. године). Мало касније је око три хиљаде њих чекало дозволу за прелазак у Србију (1839). Одлажење становништва у Србију, најчешће појединачно и у мањим групама, ни касније није престајало.⁶

Процес помјерања становништва, у ствари његовог исељавања у Србију, условио је све веће промјене у његовом саставу, као и у политичким и економским односима у овој области. Иако се општа заосталост маса хришћанског и муслиман-

⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1903, књ. II, 3940—3941, 3987, 3989—3992, 4108—4109.

⁵ Док је 1812. године око 150 дробњачких породица прешло преко Санцака у Србију, догле је у љето 1821. владика Захарије са 60 људи био приморан, како се наводи, да пребјегне из Новог Пазара ка Црној Гори.

⁶ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966, 131—133, 151; М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 28, 33, 154; А. Лубурић, *Дробњаци*, Београд 1930, 39; Књажевска канцеларија, књ. I, *Нахија пожешка 1815—1839*, припремио Д. Вуловић, Београд 1953, 57; М. Војводић, *Нови Пазар 1804—1912*, Нови Пазар и околина, Београд 1969, 247—248, 252—253; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од једренског мира 1829. до париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 47, 142, 390—393; И. Косанчић, *Ново-пазарски санџак и његов етнички проблем*, 45—52.

ског живља карактерисала противурјечностима у њиховој политичкој, етничкој и вјерској опредељељености, законитости друштвеног развјетка су и у таквим условима, иако одвише споро, откривале нове моменте и изражавале нове тенденције у животу народа, у раду турске управе и у односима према њој.

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЈЕЛА

Опште стање у Турској Царевини у XVIII и XIX вијеку условљавало је и чешће промјене у организацији цивилне и војне власти на подручјима Балкана. Догађаји с краја XVIII и током првих деценија XIX вијека у Србији и Босни и у граничним зонама према Црној Гори и Албанији прије свега су наметали потребу бржег и ефикаснијег прилагођавања турске администрације интересима учвршћивања османске власти и спречавања немира углавном хришћанског становништва против све тежих услова живота и све веће несигурности у Царевини. Ранија административна подјела у пашалуцима, највише одређивана политиком Порте, касније је мијењана и иницијативом њених ауторитативнијих опуномоћеника (Омер-паше Латаса и других), у зависности од више повода и у циљу извођења правовремених интервенција.

Од почетка XVIII вијека управне јединице јужног дијела Санџака били су кадилуци: пљеваљски са нахијама Пљевља, Кукањ, Вранеш, Кричка и Поблаће; пријепољски са нахијама Пријепоље, Милешево, Љубовића и Матаруге; колашински. Ова три (са још девет) кадилука припадала су херцеговачком санџаку босанског пашалука. Има разлога за мишљење да је тада Бијело Поље административно припадало скадарском санџаку. Од 1832. године ајанлуци — кадилуци Бијело Поље, Таслица (Пљевља), Пријепоље, Никшић и други налазили су се у херцеговачком санџаку босанског вилајета, док је ајанлук Рожаје био под влашћу пећког паше призренског пашалука. Најзад је средином XIX вијека пљеваљски кајмакамлук са мудирлуцима Пљевља, Колашин и Пријепоље био у саставу херцеговачког ајалета (подручје валије), а новопазарски кајмакамлук (сједиште у Сјеници) са мудирлуцима Аково (Бијело Поље с Бихором), Трговиште (с Рожајама), Нови Пазар, Нова Варош и др. припадао је босанском ајалету.⁷ У попису капетанија које су отпремале нефере у царску ордију, у Видин, од средине XVIII вијека помиње се, поред оногштске, колашинска, чији је капетан био закупник цизије (порез турских поданика који нијесу ишли у вој-

⁷Тек послје јула 1865. године Новопазарски санџак (са сједиштем у Сјеници) имао је казе: Нови Пазар, Сјеница, Пљевља (Таслица), Нова Варош, Пријепоље, Бијело Поље (Акова), Митровица, Беране, Колашин и Трговиште. Припадао је обновљеном босанском вилајету. Тада су Никшић, Пива и друге казе били у саставу херцеговачког санџака.

ску, хришћана и Цигана). Крајем тога вијека она је имала 217 заповједника и војника. Од ње је постала, прије 1790. цисри (циср-мост) — тарска капетанија, на Тари, која је у цареву војску слала само 7 војника. Обје капетаније помињале су се и 1829. године (постојале су до 1835).⁸

ПУТЕВИ. УСЛОВИ РАЗВИТКА ТРГОВИНЕ

Турска власт се у свему оријентисала ка што пунијем обезбјеђивању својих позиција на овом, за њену политику особито значајном дијелу Балкана, без икаквог узимања у обзир могућности економског развитака таквог подручја. Потребне за несметаним одржавањем везе од Косова ка Босни и јачања положаја према сјеверној и јужној граници, према дјелма сусједним земљама, од почетка XIX вијека, налагале су јој да чува и прави путеве не према природним и економски најоправданијим правцима терена, већ искључиво према својим војним потребама. Тој сврси је углавном служио пут од Цариграда ка Босни, такозвани цариградски друм (од Косова преко Новог Пазара и Нове Вароши, одакле је један крак ишао ка Пљевљима и Горажди за Сарајево, а други ка Вишеграду, Рогатици, Гласинцу и Сарајеву). Од Босне ка Цариграду ишло се и преко Пријеполја, у правцу Сјенице и Новог Пазара. Овај, сјеверни пут, заобилазио је југоисточни дио Санцака. У употреби је био и пут од Пљеваља ка Фочи, Гацку, Белећи и Требињу и, источно од овога, ка Дробњаку, Никшићу и Котору, на којему је чешће долазило до плијењења турских каравана. На другој страни, главни пут од Скадра ка Призрену потпуно је мимоилазио читаво подручје Санцака. И због тога су путописци оставили једва који помен о мјестима и људима на овој територији од краја XVIII до средине XIX вијека. Потребне турске стратегије и администрације одлучивале су и при оснивању и развијању прије свега варошких насеља од Пећи и Гусиња па до Дрине.

Од средњег вијека познати трговачки путеве који су повезивали најстарија градска средишта Санцака и долину Лима са Скадром и сјевернијим приморјем били су занемарени и засути. Извозна трговина, прије свега стоком, вршила се углавном из Босне ка јадранским лукама. Касније су почеле да јачају економске везе са ближним мјестима на Дунаву. На правце кретања трговине морало је утицати и четовање, напади хајдучких дружина, међу њима и Црногораца и Брђана, на трговачке караване, углавном на простору од ријеке Таре ка Боки Котор-

⁸ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela, Sarajevo 1959*, 230, 232—234; Архив САНУ, бр. 8552/244, кут. ХС/1; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од једренског мира 1829. до париског конгреса 1856. године*, 79, 81; Н. Креševljaković, *Капетаније и Босни и Херцеговини, Sarajevo 1954*, 31, 53, 231—232.

ској и Дубровнику. Цјелокупни саобраћај понекад је угрожаван и у Санцаку и у Херцеговини. Повремено успостављање стража на путевима и мостовима ради заштите трговачке борбе и промета није могло обезбиједити несметан пролазак каравана.⁹

Иако се Санцак није налазио на главнијим правцима путева од унутрашњости Балкана ка приморским лукама, за његове производе су и крајем XVIII вијека били нарочито заинтересовани дубровачки трговци. Они су највише цијенили, поред херцеговачке, вуну из Колашина и подручја Бијелог Поља. Тада су и трговци скадарског паше Бушатлије (којима је 1786/87. године неколико кеса новца отето у Пљевљима, а које је овај хтио да наплати постављањем свога скупљача цизје, личног државног пореза, у томе граду) са Санцаком одржавали свакако развијеније пословне односе. Познато је да су Бјелопољци у току читавог XVIII вијека доносили знатне количине вуне у Приморје, најмање десетину од укупног контингента који је стизао у Плоче. Робу са залагали под интерес од 8 до 9⁰/. Године 1785, на примјер, водили су спор са Требињанима око продаје вуне, кад је овој цијена падала. Располажући већим количинама робе и могућностима организованијег и бољег снабдијевања, успијевали су да се одрже на тржишту овог производа. У Ријеку су мање ишли, али су у њу слали робу преко дубровачке луке. Пословне везе одржавали су и са Трстом и у њему се бавили (1804 — 1806). Међу познатијим трговцима-извозницима из Санцака било је, поред муслимана, и Срба (Аврам Пајовић Бијелопољац, на примјер, са другим турским поданицима).

Бијело Поље (Акова) имало је најповољније услове за своје ширење и развитак трговине. Подизано на лијевој обали Лима и изван зидина, утврђваних 1806. године због бојазни од напада из Србије и од брдских племена, оно је било једино трговачко мјесто у Полимљу, између Гусиња и Пријепоља. Због бољих саобраћајних веза имало је више предности од Никољ-Пазара, на десној обали Лима, са којим је, у ствари, било једно. Ово запаженије санчачко тржиште налазило се на раскрсници неколико путева (лимских са попречнима, који су преко превоја Улошевине и уз Љубовићу преко Коврена повезивали источна и западна подручја, ка Колашину и Пљевљима). Мост над усјеком суженим коритом Лима, који се без тешкоћа могао одржавати, за разлику од више других које су поводње рушиле, служио је за потребе великог броја насеља на десној обали ријеке, не само Бихора и Корита, из којих су се могле набављати веће количине стоке и вуне за извоз у трговачке луке Јадрана. Никшићки трговци су из сусједних мјеста извозили и свиње.

⁹ Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића из године 1803. и 1804, приопштио Димитрије Руварац, Споменик СКА, књ. XXXIX, 109; Ст. Новаковић, *Никољ Пазар и Бихор град*, Годишњица Николе Чупића, књ. IV, 1882, 323—324; Ј. Тошковић, *Односи између Босне и Србије 1805—6 и бој на Мишару*, Суботица 1927, 44—45.

Послије неколико сеоба становништва, у мањем и већем броју, и масовнијег примања ислама, муслимани су ојачали своју власт и на овом привредно значајнијем дијелу Санцака. Развој трговине и одговарајући процес имовинског диференцирања, не само у редовима гушће насељеног градског становништва, морао је постепено захватати поред муслимана и хришћане. Иако се турска власт ослањала углавном на повлашћене припаднике ислама, улога српског живља, који је понегдје на овом подручју био и компактнији, објективно се није могла одрицати. Носиоци власти то нијесу могли касније захтијевати донекле ни из сопствених интереса. Док су се раније само муслимани могли обогатити куповином земље и стицати позиције у власти и углед, касније су то могли чинити и православни. Штавише, неки од њих су имали и муслимана-чифчија на својој земљи (у Стројтеници, Рујиштима и другдје).¹⁰

ВРСТЕ И ИЗНОСИ ДАЖБИНА

Географски положај Санцака, степен насељености његове територије, састав становништва, величина и плодност земљишта, структура посједа и односи на земљи, организација управе и други чиниоци условљавали су, поред осталог, број и износе разних дажбина, као и начин њиховог убирања. Опште прилике у Турској и посебно на Балкану утицале су и на степен власти појединих органа, на могућности богаћења ага и бегова и искоришћавања чифчија, међу којима је, како рекосмо, било и муслимана. Више околности на овом заосталијем подручју дјеловало је и на степен самовоље власника земље и органа управе према маси потчињеног народа, у првome реду раје. Тежи притисак нижих органа власти, нарочито од тридесетих година XIX вијека, неминовно се изражавао вишим степеном бесправља, неравноправности и искоришћавања у сваком погледу. Разлике у плаћању државних дажбина, између муслимана и хришћана, чиниле су једну од основа система израбливања под турском влашћу. Износи дажбина, особито ванредних, уз разне таксе, које нијесу биле исте у појединим мјестима, зависили су од више чинилаца: економске развијености краја, од извјесних привилегија и права аутономности административних јединица (пашалука), од права паша на коришћење разних финансијских извора на својој територији (наплата царина, разних пореза и такса, права закупа државних пореских приноса и приреза и искључивог права на куповину и продају одређеног броја производа).

¹⁰ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis*, Sarajevo 1968, 329; В. Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, Београд 1960, 126, 128, 130; *Нахија позешка 1815—1839*, приредио Д. Вуловић, 85—86; М. Лутовац, *Бизор и Корита*, 44—45; 63—64.

Иако је у разним подручјима било разлика у плаћању дажбина, у највећем дијелу њих хришћанско становништво (раја) морало је да даје тринаест врста пореза: 1. основни порез, земљарина (ерази-мирија), која се плаћала од куће (5—25 форинти); 2. станарина (редиф), коју је морао да плаћа сваки кућевласник (од пола до 2 фор.); 3. дажбина коју је плаћала свака кућа за потребе органа турске управе (салтан), од 2 до 20 фор.; 4. допринос за одржавање јавних установа (корес), од 6 до 8 и по пијастера, односно 25—40 кр.; 5. порез на личност, на главу мушкарца (харач), различитих износа; 6. десетак на пољо-привредне производе и ситну стоку (козе и овце); 7. конак, обавеза смјештаја, ноћивања и исхране функционера турске власти; 8. реквизиција жита и других производа за потребе војске и рата (нузул); 9. данак за издржавање турске милиције (џал); 10. дажбине цркви и високом свештенству; 11. право турских власти да узимају дажбине за финансирање разних потреба својих органа (таин); 12. кулук за изградњу јавних зграда, мостова, путева (беглук); 13. царинење робе при извозу (1%) и увозу (3% за муслимане, 4% за странце и 5% за рају), под именом вержија.

Од тринаест врста разних дажбина које је плаћала раја само пет њих се односило на муслимане: основни порез (земљарина), станарина, порез за потребе органа турске управе, допринос за одржавање јавних установа и обавеза давања царине при извозу робе 1% а увозу 3%, мање од осталих. Висину прописаних стопа пореза, које су плаћане у румелијском елајету, свакако је и хришћанско становништво Санџака тешко подносило, посебно због тога што је морало да плаћа износ по горњој стопи, што је купљен путем силе и што су обавезе муслимана често на њега преносене (штавише и до 5/6 задужења). У марту 1838. године записано је на црквеној књизи у Пријепољу, на примјер, да је „велика тегоба хришћанином, много порез/а/ навалише на народ. Боже благи, када ће се тога избавити“.¹¹

Означене врсте и износи пореза, плаћани при крају владе султана Махмуда II, прије 1839. године, касније су, самовлашћем нижих органа управе у Санџаку, повећаване. Заузимањем земље исељеног хришћанског живља од стране имућнијих муслимана и почифчивањем појединаца на њој повећавана су и пореска оптерећења (на примјер у Бихору и Коритима). Они који су били принуђени на погодбе с агом, до чега је касније долазило чешће, морали су му давати много више. Опште прилике у заосталијем Санџаку то су условљавале у знатнијој мјери. Зна се још и за порезе: на сваку ожењену главу, котарину, пољачину и друге врсте, од којих су неки наплаћивани и путем закупа. Сељаци су приморавани да плаћају и разне ванредне намете. Филурија, која се давала као еквиваленат десетине, на

¹¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, 4118.

примјер, одједном је постајала три пута већом више двије паре за сакупљача.

Годишњег данка, на примјер за 1856. годину, за коју податке имамо, кадилук Таслица платио је 85.500 гроша, а Колашин 21.500 од укупног износа 1,066.139 гроша, колико је платило 15 кадилука Херцеговине. На име војнице за исту годину из кадилука Таслице плаћено је 101.060 гроша, а из колашинског 25.570, од укупно 1,267.500, колико је наплаћено у истом броју кадилука (дације и војнице укупно 2,333.639 гроша).

Приходи манастира Св. Тројице и Довоље, чијом је имовином из њих могла бити подстицана живља просвјетна и политичка активност међу хришћанским живљем на њиховим подручјима, такође су оптерећивани дажбинама: плаћањем десетине на земљу, више других пореза за државну благајну (мáли-мíрије), утврђене и по у ствари принудном договору одређене количине разних производа које је требало манастир или село да дâ приликом посјета паше и других турских опуномоћеника са пратњом (давањем „откупа од уконачивања“ и осталих данака). Систем опорезивања раје најбоље карактерише и односе на земљи коју је насељавала (обавезе чифчија према посједнику), прије свега оне која је живјела на селу, свакако под тежим условима.¹²

Велика пореска оптерећења и политичка несигурност задуго су изазивали многа узнемирења становништва свих етничких припадности читавог подручја.

РЕАГОВАЊА НА ДОГАЂАЈЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Покретање првог српског устанка, оријентисаног на ширење ка југу и у циљу успостављања веза са Црногорцима, уз пуно учешће побуњених Дробњака, потом Васојевића, Ускока и Морачана, снажно је утицало на расположење српског живља на територији Новопазарског Санџака. Широко организована антитурска активност отварала је перспективе успјешне борбе против феудалних односа, обесправљености и притиска у најразличитијим облицима. Тако значајан спољни чинилац једино

¹² В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од једренског мира 1829. до париског конгреса 1856. године*, 71—72; М. Лутовац, *Бихор и Корита*, 44—45; *Нахија пожешка 1815—1839*, приредио Д. Вуловић, 85, 235, 426; А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, 274; Б. Недељковић, *Историја баштинске својине у новој Србији од краја 18 века до 1931*, Београд 1936, 89—98; Ф. Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, Споменик СКА, LXXIX, други разред, 62, Београд 1936, 53, 55—57, 61; Ат. Пејатовић, *Списак фермана, бурунџија, хуџета и т.д. у манастиру Св. Тројице код Пљеваља*, Споменик СКА, XXXIX, други разред, 35, Београд 1903, 105; В. Ђоровић, *Манастир Довоља*, Гласник скопског научног друштва, књ. XIII, 1934, 44; М. Драговић, *Материјали за историју Ерцеговине, Црногорка (Цетиње)*, 1884, бр. 23, 197.

је и могао снажније подстаћи све пригушене снаге овога подручја да више него икада раније осјете снагу тјешње повезаности са устаницима из Србије и побуњеним брдским племенима на југу.

Важност положаја Санцака и бојазан да српски устанак не захвати и дио његовог становништва упозоравали су босанског валију да што прије предузме одговарајуће мјере и спријечи могућно прекидање веза између босанског пашалука и Турске. У том циљу су се крајем 1804. године морали уредити и проширити путеви, поправити мостови, припремити конаци и храна за војску на правцу од Травника до Новог Пазара. Те и наредне године нарочита пажња је поклањана немирима у кадилуку пљеваљском и Дробњацима, па су због тога мутеселим Синан-паша и кадија били обавезни да од сарајевског мутеселима Хаџи Ахмед-бега одмах траже да им пошаље неколико стотина људи у помоћ, јер је „раја од неколико година постала дволична“. На покрет српских устаника ка Новом Пазару у почетку 1806. године, у циљу ослобађања насеља и остваривања јединства борбе са Црногорцима и Брђанима, Турци су реаговали похаром Дробњака, узимањем талаца и другим репресалијама. Исте године су, кад „би велика мука и зулум сиротињи“, подизана утврђења око Бијелог Поља ради заштите од побуњеника из Србије и Црне Горе, кад је био похаран Бихор од стране Хашана, Васојевића и других Брђана. И наредне године су „српски невјерници и црногорски одметници“ напали на Пљевља, Пријепоље и друге градове Санцака „с намјером да затворе босански пут“. Закључењем примирја између Русије и Турске (1807) дошло је и до престанка устаничких акција у Санцаку, али су се оне у љето 1809. године наставиле и највише развиле. Према аустријском извјештају, из околине Новог Пазара и Сјенице српским устаницима пришло је тада, штавише, пет хиљада људи. Напредовању Карађорђевој војске ка Сјеници одговарао је покрет Брђана и Црногораца ка Језерима и Пљевљима, гдје је требало да се окупе и Пивљани, с једне, и Колашину и Бихору, с друге стране. Одметнути Васојевићи и Хашани снажно су нападали Турке и успјешно се пробијали ка сјеверу. Ударом на Пријепоље, с једне, и у правцу Сјенице, с друге стране, „босанска цада“ је била пресјечена, што је турску одбрану чинило много отежаном. У циљу отпора устаницима, Турци су извршили мобилизацију „тринаест барјака“ са по 120 добро наоружаних момака под сваким од њих. Послије пораза Нуман-пашине војске на Суводолу дошло је и до толико очекиваног и жељеног сусрета српских устаника са Црногорцима и Брђанима. Убрзо последице заузимања Нове Вароши и Новог Пазара устаници су морали напустити санџачко ратиште и поћи у помоћ својој угроженој војсци на Морави. Са њима се повукао и дио српског живља из јужних крајева Санцака (Бихор, Корита).

Настављени руско-турски рат и даље вођење борби у Србији и касније су подгријавали наде српског становништва да ће се отпор турској власти у Санџаку наставити. У почетку 1810. године, на примјер, тамо је долазило до напада и на бројније турске караване (и до 300 коња). У циљу обезбјеђивања од таквих напада, за које су окривљавали и Црногорце и Брђане, из Босне су у Пљевља отпремани и топови, прије свега за заштиту пролаза кроз кланце. Сулејман-паша је 1811. године са херцеговачким и другим војницима долазио да „успостави ред“ у Дробњацима, у којима отпор турској власти није престајао.¹³

Први српски устанак снажно је утицао на расположење раје на овом подручју, која је живјела под изузетно тешким аграрним односима. У покрету устаника сељаци су препознали снагу којој се треба придружити ради раскидања окова турског феудализма који су све теже подносили. Тиме се и објашњавају друштвене борбе ових година, нарочито у околини Пљеваља. Рају су на отпор највише подстицали ванредни намети које је требало да плаћа новим спахијама, као и чифлуцење које је лишавало сељака земље коју је имао у власништву. Покрети сељака из три нахије пљеваљског кадилука осјећали су се у току читавог устанка (1804—1813). У Витини су 1808. године, на примјер, муслимани и хришћани били солидарни у одлуци да не плаћају десетину. Одбијано је и давање годишње закућнине (мукате). Из бујрулдија овога доба виде се тужбе спахија против раје због тога што не плаћа намете, што напушта земљу, због чега јој је плијењена и покретна и непокретна имовина, што приступа устаницима, организује хајдучке чете (такође у пљеваљском кадилуку), напада трговачке караване и омета кретање на друмовима. И из градова је дио становништва прилазио устаницима ради организоване борбе за већа права и слободу. Различити видови манифестованог отпора раје у основи су одговарали тежњама српског устанка, подстичући у њеним масама стварање свијести о морално-политичком и националном јединству обесправљених. Тиме се да и објаснити жестина напада феудалаца на побуњену рају 1813. године.¹⁴

¹³ Kemura Šejh Sejfuddin, *Prvi srpski ustanak pod Karađorđem (po turskim vrelima)*, Сарајево 1914, 18—20, 30, 106, 160, 163, 215, 281; А. Аличић, *Устанак у Дробњацима 1805. године*, Годишњак Друштва историчара БиХ, Сарајево 1973, 45—69; Ј. Тошковић, *Односи између Босне и Србије 1805—6 и бој на Мишару*, 82—83, 90, 100; М. Војводић, *Нови Пазар (1804—1912)*, Нови Пазар и околина, 245—247; Д. Вуксан, *Петар I и Карађорђе*, Записи, 1927, св. 2, 113—114, грађу објавио Д. Вуксан; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1905, књ. III, 5912, 5913; Д. Вуксан, *Петар I и Милан Обреновић*, Записи, II, 1928, 300, објавио Д. Вуксан; М. Гавриловић, *Исписи из париских архива (из писма француског конзула у Травнику свом министру иностраних послова од 16. фебруара 1810)*, Београд 1904, 519—520; М. Лутовац, *Визор и Корита*, 16—17.

¹⁴ N. Filipović, *Dva pitanja iz problematike prvog srpskog ustanka*, Pregled (Sarajevo), 1954, бр. 2, 98—100.

Пуније ангажовање српског живља у Санџаку свакако су ометали његова некомпактност у насељима и јак притисак турских власти на сваком пољу његовог материјалног и духовног живота. Иако последице доста широко организованих устаничких акција, са сјевера и југа, на овом подручју нијесу могле бити нарочито велике, свијест дијела његовог становништва морала је осјетније порастати, што није било без важности за његов каснији отпор. Улоге Санџака између Србије и Црне Горе, с једне, и Босне и Старе Србије, с друге стране, били су све више свјесни и носиоци турске власти и снаге заинтересоване да се ње што прије ослободе.

Присиљен устанцима у Грчкој и другим крајевима и каснијим поразом у рату с Русијом, султан Махмуд II, уз помоћ великог везира Мехмед Решид-паше, који је предводио реформну странку, покушао је, поред осталог, да поправи стање сељака хришћана у Румелији и Бугарској и тиме бар донекле ублажи опасности које су пријетиле интегритету Османске царевине. Ферманом из 1826. године султан је укинуо јаничарски ред и умјесто њега увео регуларну војску по угледу на европску (низами џедид — нови ред). Распустио је и спахијску коњицу. Уз модернизацију оружаних снага земље, увео је и неколико других институција, користећи се искуством развијенијих држава Европе. Извршио је административно одвајање Херцеговине од Босне (1832), укинуо капетаније и наслѣдност капетанског звања у Босни, уништио наслѣдне пашаларске куће у Старој Србији и спровео друге, мање важније мјере.

ОДНОС ПРЕМА РЕФОРМАМА 1830—1832. ГОДИНЕ

По снази други догађај који је изазвао покрете у Новопазарском Санџаку у овом периоду његове историје, последице првог српског устанка и одјека које је он у њему имао, највише у његовом сјеверном дијелу, свакако је онај који је услиједио непосредно по завршетку турско-руског рата 1827—1829. године — учешћем у борбама за и против реформи султана Махмуда II. Од тада и настаје хаотично стање на териорији читавог Санџака. Турски пораз у тек завршеном рату, окончаном закључењем мира у Једрену и други разлози условљени општим стањем и односима у Османској царевини, убрзо су омогућили појаву снажно изражених супротности, посебно карактеристичних у подручјима западног Балкана од 1830. до 1832. године. У ток догађаја на ширем простору, од Босанске Крајине до Македоније, увелико је морао бити укључен и читав Новопазарски Санџак. Налазећи се на правцу наступања војски побуне против реформи, Хусеин-капетана Градашчевића од Босне (представника конзервативног беговата), с једне, и Мустафа-паше скадарског (са којим су тијесне везе одржавали и колашински мусли-

мани), с друге стране, покрети у Санцаку нијесу престајали за читаво вријеме борби. На опредјељење снага за и против реформи од почетка је највише дјеловало стање у Босни, чији је исход морао зависити од резултата на бојиштима. Правац пробоја босанске (побуњеничке) војске ка Сјеници и Новом Пазару, главним друмом према истоку Царевине, од маја 1831. године, нимало није слабио покрете у јужном појасу Санцака, од Пријепоља ка Бијелом Пољу, Гусињу и Рожајама, у циљу успостављања контакта са снагама такође побуњеног Мустафа-паше.

Држање појединих муселима у Санцаку тек је постало нешто јасније у јуну исте године. Промјеном капетана у Новом Пазару требало је обезбиједити прикупљање хране за босанску војску. У Бихору и Рожајама било је присталица обје стране. Међу њима је за побуну од почетка радио Хасан Хот, угледнији Мустафа-пашин присталица, а Сулејман-ага Кучевић, из Бијелог Поља, одржавао је везу између скадарског паше и књаза Милоша Обреновића. И у Пљевљима је било колебања (изражених и поводом избора ајана — првака града), али су се под утицајем расположења у Херцеговини више опредјељивали за султанову политику реформи. То је било значајно и за став Дробњака, док су Васојевићи учествовали у Мустафа-пашином походу против војске великог везира у Румелији и отуда се вратили поражени с војводом Симом Лакићевим („с мало друштва“).

Одлучна борба између султанових и побуњеничких снага одиграна је код Липљана, на Косову, у јулу 1831. године, у корист босанске војске, која, прихватањем услова од стране великог везира и повлачењем ка Босни, своју побједу није искористила. Поразом Мустафа-пашиних снага и раздором међу босанским феудалцима, царска војска је успјела да разбије њихов нови напад код Пријепоља, у мају 1832. године, и продре до Сарајева. Тиме су и ови догађаји, карактеристични по снагама, условима њиховог опредјељивања, степену разумијевања основних чинилаца и правца даљег развика борби, били завршени.

На учешће Срба у Новопазарском Санцаку и у извјесној мјери Васојевића, силом околности увучених у сукобе турских феудалаца и њихову борбу за власт, у којима су се сналазили према приликама, свакако су у појединим моментима утицале и поруке књаза Милоша, који је у почетку имао везе са побуњеним скадарским пашом, а послије Градашчевићевог пораза био је спреман да са својим снагама уђе у Босну, али му је било допуштено само да за новац обезбиједи храну царској војсци у Санцаку.¹⁵

¹⁵ Б. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од једренског мира 1829. до париског конгреса 1856. године*, 46—68; Д. Павловић, *Покрет у Босни и у Албанији противу реформама Махмуда II*, Београд 1913, 42, 46; *Нахија пожешка 1815—1839*, приредио Д. Вуловић, 301—302, 326—328, 352, 394; М. Војводић, *Нови Пазар 1804—1912*, Нови Пазар и околина, 251.

Одјек ових догађаја није био без значаја за начин остваривања даљих циљева црногорско-брдске државе и Србије.

ПОЛИТИЧКО СТАЊЕ ПОСЉЕДЊИХ ГОДИНА ОВОГА ПЕРИОДА

Тридесетих година XIX вијека иначе тешке политичке прилике у Санцаку постојале су због нових догађаја у сусједним областима још тежим. Претензије босанског, с једне, и скадарског паше, с друге стране, за утицај у њему имале су рђаве последице не само за положај хришћана, од којих су спахије, присталице и једног и другог, све више захтијевале, већ и за односе у масама муслиманског живља. Из бојазни за свој утицај, босански везир је узимао „под плату Арнауте из Рожаја“, а противнике из Пљеваља и Чајничка приводили су му ради кажњавања (1827). Присталице ових двају паша, муселими, водили су своју политику, борећи се за више власти и више права. Прикупљање војске од Плава и Гусиња, Климената, Васојевића, Бихора, Пештера и Бијелог Поља за рат султана против Руса није могло остати без последица за опште односе међу њима. Због „којекаких неправди“ и неродних година, хришћанско становништво из ових крајева исељавало се у Србију. Откуп чибука, наиме царског пореза у стоци,¹⁶ разрезивање и насилно убирање других дажбина од стране спахија и њихових опуномоћеника — чинили су опште стање још несноснијим. Неповољни завршетак рата с Русијом навјештавао је нове недаће. Хришћани нијесу били задовољни радом турских власти последије закључења једренског мира 1829. године, иако су на основу његових одредаба имали могућности да траже за себе већа права и слободе. Нијесу имали загарантовану јавну безбједност, већ су и даље сматрани грађанима другог реда у Царевини. Многострука и присилно убирана пореска оптерећења, знатно већа од муслиманских, стално су повећавана. Аграрни односи су постајали све неповољнији (спахија се претварао у сопственика, а феудалне дажбине су расле). Подређени друштвени положај и даље их је осуђивао на правну неједнакост. Вјерску нетрпељивост, која је попримала све теже облике, пратили су и случајеви насилне исламизације.¹⁷ Ни расположења Порте за реформу нијесу у овом смислу могла ништа измијенити. И блаже изражавани отпор таквим приликама није могао бити организован, нити је на овом подручју успијевао да добије макар какву концепцију са основама неке социјалне и политичке идеологије. Због тога, у ствари, није било ни неких виднијих тежњи ка стварању локалне, кнежинске аутономије.

¹⁶ Порез на овце и козе од по 2 п. по грлу.

¹⁷ Е. Мушовић, *Санџачке миграције и имиграције у XIX веку*, Сески дани Сретена Вукосављевића V, Пријепоље 1978, 209.

Борба ратоборног Хасана Хота, утицајније личности скадарског паше, за муселимски положај у Бијелом Пољу, изазвала је сукобе са пећким пашом и немир међу Турцима и између ових и раје (1830). Истјеривањем везировог муселима из Пљеваља (1831) наговештени су нови сукоби између присталица побуњених босанских феудалаца,¹⁸ са Хусеин-капетаном Градашчевићем на челу, и султанове реформне политике, посебно због уставно-вљења редовне војске (низама).

Разлике у положају „раје“ (хришћана) према „правовјерним“, муслиманима, постојале су и овдје, доста изразито и у свим приликама живота. У знак тога што је она трпљена у муслиманској земљи, као неравноправна категорија становништва, поданика, морала је да плаћа харач (срамни данак). Такав однос према раји заснивао се на шеријатском праву у свим областима (у свакодневном животу, политици, праву, култури и, штавише, у економици). Она није могла носити одјећу као „правовјерни“, нити градити куће од тврђег материјала. У варошима је живјела најчешће на периферији, у посебним махалама, и није могла подизати цркве нити се служити звонима. Без путних исправа, тескера, и гаранција није смјела напуштати атар општине. Суд кадилука пљеваљског, на примјер, издао је 1842. године тескеру двојици калуђера Манастира св. Тројице да пођу у Нову Варош, „а јамац је кнез“. Јавно није могла носити оружје и била је увијек обавезна да одаје поштовање „правовјерном“: уклања му се с пута, „вода“ агине коње, преноси његове ствари и трпи понижења разних врста. Трошкове одржавања органа турске управе најчешће је раја морала да подноси. На њу су падали и многи други порески терети, и у рату и у миру.

Све до 1839. године положај раје је одређиван на основу Курана и кануна, по шеријату, а од тада се у Османској царевини донекле либералније поступало према хришћанима, као формално изједначеним са муслиманима. Од 1839. до 1856, у ствари у прелазном периоду вршења промјена у правном и политичком положају раје, она је и у Санџаку почињала да добија извјесна аутономна права, мада несигурна и под више услова, у оквиру њихових црквено-општинских управа (нешто осјетније у Пљевљима, гдје је хришћански живаљ био компактнији), чиме је била донекле омогућена његова просвјетна и културна дјелатност. Тек послвије 1856. године тежње ка еманципацији почињале су нешто видније да долазе до изражаја, не само у његовом формалноправном већ и у политичком положају. Рајнији називи *раја*, *ђаур*, *невјерник* замјенјивани су са хришћанин, отомански (портин) поданик. Извјесна аутономност према Порти у црквеном погледу средином XIX вијека у ствари није

¹⁸ Припадао им је пљеваљски муселим Хафис-ага, који је посредовањем игумана Мојсија Зечевића одржавао везе са Петром II Петровићем.

у Санџаку долазила до изражаја (у неком виду територијалне самоуправе), што је свакако било условљено општим приликама и положајем у њему. Само донекле је остваривано право на заштиту хришћанског живља, и то само ако је он у свему био лојалан турским властима.

Производна способност ове доста бројне категорије становништва, која је у привреди Турске значила много, свакако је и овдје била један од првих разлога да се нешто мијења у њеном положају (и у области просвјете), уз потребу отклањања чешћих повода за дипломатску интервенцију европских држава, и донекле створи политичка сигурност и бољи односи према најзаинтересованијим хришћанским земљама. Интереси за његову заштиту од стране главних органа турске власти само су повремено долазили до изражаја у Санџаку, и то у вријеме притиска и самовоље њених нижих органа, у ствари од тридесетих година XIX вијека.

Притисак новопазарског муселима, Ејуб-паше, који је 1837. године изазвао удружени отпор хришћанских и муслиманских сељака у околини Нове Вароши и Сјенице, није остао без одјека ни у јужним крајевима Санџака. Наредне године (1838) плаво-гусињски муслимани организовали су читав поход под Ђул-бегом Шабанагићем на Васојевиће, зато што ови нијесу хтјели да плате царску мирију беговима на чијој су земљи живјели. Од скадарског паше Васојевићи су захтијевали да плавски и гусињски бегови не улазе у њихова села, истичући да ће царско и спахијско исплаћивати преко својих представника (војводе Сима Лакићевића и игумана Ђурђевић Ступова Мојсија Зечевића).

Даљи процес слабљења Османске царевине у унутрашњим и спољним односима приморао је султана да крајем 1839. у Гилхану објави хатишериф којим су прокламовани: правна, политичка и економска равноправност хришћана и муслимана, неприкосновеност њиховог живота, части и имања, равноправност у разрезивању и скупљању пореза, нови систем служења војске, просвјетне и друге реформе. Хатишериф је био уперен против читлучења раје а за регулисање спахијског закупничког десетка. Укидањем спахијске ренте држава се појавила као корисник, прикупљајући десетак путем закупнине. Тиме, разумљиво, земља није прешла у власништво сељака. Замјеном натуралног десетка одговарајућим износом у новцу и разним работама положај сељака је постао још тежи, јер је умјесто једног добио два експлоататора: ранијег спахију и новог читлук-сахибију (који је принудом „куповао“ од сељака земљу), коме је као чифчија морао да плаћа земљишни закуп. Предвиђена средства и санкције ради извршења прокламованих уставних одредби у ствари нијесу ништа измијенили. Скоро у свим крајевима Турске на Балкану, било је путем пореза и других дажбина појачано искоришћавање хришћана на селу. Спахије су

добиле право да као органи државе прикупљају десетак. Енергичним отпором војно-спахијских кругова прокламована начела хатишерифа претворена су у мртво слово на хартији. Сукоби између сељака хришћана и спахија, ранијих корисника земље, са обиљежјима класне борбе, постајали су све чешћи. Буне, устанци и завјере карактерисали су односе на селу. У подручјима са мијешаним становништвом прилике су биле нарочито тешке. То се све изразитије одражавало на опште односе у њима, па и на производњу материјалних добара. Прогањање раје и њиме изазване миграције на то су још више утицали. Покушај спровођења реформи најзад се сломио на отпору јаничара. Више примјера грубог начина наплаћивања неколико врста пореза, присиљавања хришћана да прелазе у ислам и злоупотреба најразличитије врсте садржи и извјештај „кнеза Холмије“ Николе Васојевића упућен француском амбасадору у Цариграду у мају 1840. године. Истичемо и чињеницу да је и муслимански живаљ Колашина за двије године одбијао да плати дужне порезе (1844). Због свега тога се иначе антитурски расположено становништво припремало за ослободилачку борбу.

Од потписивања Дарданелског уговора (1841) заштита хришћана од стране Русије све више је слабила, јер је њена улога заштитника над Турском у ствари била пренесена на друге европске државе. Интервенције руских дипломата да заштите рају од рђавих поступака органа турске управе у Санџаку нијесу имале одјека. Слабљењем утицаја централних органа власти нагло је расла моћ њених локалних функционера, како у односу према државној управи тако и у односу према све више искоришћаваном хришћанском живљу који је и даље био *раја*.

Неспособност контролисања рада нижих органа турске управне власти, чести случајеви вјерске искључивости, жесток отпор давању већих права немуслиманском становништву, прогањање овога у појединим срединама са мијешаним становништвом, што је друштвене односе чинило тежим, материјалну производњу знатно мањом а исељавања све масовнијим — проузроковали су све чешће појаве анархичности и хајдучије и до средине XIX вијека, свакако највише на подручју Колашина и Бихора.

Постојање Србије и Црне Горе и Брда у непосреднијем сусједству, на сјеверу и југу, са примјерима њихове ослободилачке борбе (Црне Горе и Брда крајем XVIII и у почетку XIX вијека, а Србије у току првог устанка), поред свих прилика у Санџаку, несумњиво је дјеловало на тежње ка еманципацији његовог у првоме реду хришћанског живља, уз који је и дио све више искоришћаваних сељака муслимана реаговао на постојеће стање, на неправедне друштвене и друге односе под турском влашћу.¹⁹

¹⁹ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 46—48, 69—71,

ОСНИВАЊЕ И РАД ШКОЛА

Стање у Санџаку увелико је онемогућивало развитак просвјете и било какве видове еманципације, не само међу српским живљем. Интереси одржавања позиција на овој политички и стратегијски важној територији наметали су турским властима потребу да на цивилне и војне функције доводе углавном људе са стране. Тим прије нијесу могли бити заинтересовани за школовање младих са овога подручја.

Муслиманска дјеца понегдје су похађала основне вјерске школе (мектебе), по чијем су завршетку нека од њих касније учила медресу (читање, писање, тумачење Курана), у којој су се припремали за хоџе и службенике вјерских установа. Школовање српског живља, који је био у подређеном положају (раја), било је у најтјешњој вези са црквом и као изразом отпора у циљу очувања своје народности. До тридесетих година XIX вијека мали број млађих могао је стицати основну писменост једино у манастирима, уз калуђера и свештеника, чији се углед међу вјерницима у многоме заснивао на спремности и залагању да им подржавају наду у боље дане и развијају свијест о потреби поштовања традиција наслијеђених и из старије прошлости.

Тек 1823. године помиње се да је у Пљевљима било ријечи о потреби добијања дозволе турских власти за градњу српске школе. Улога Манастира св. Тројице, који се налази у њиховој непосредној околини, свакако је доста утицала да у овом већем варошком насељу Санџака започне активност просвјешћивања у посебној установи. Забиљежено је да је 1831. године српска школа имала три учитеља. Касније, 1849, написано је да на подручју мостарске митрополије постоје училишта у Мостару, Фочи и у Таслици (Пљевљима), у којој је те године учило 45 дјеце. У тој школи, свакако првој на овој територији, која је радила и 1851. године, ученици, „трговачки и мајсторски синови“, учили су читање часловца, псалтира и мјесецослова, писање и рачунање.

142, 145—147, 190, 204—205, 236, 350, 372—379, 383, 419, 422, 428; *Нахија по-жешка 1815—1839*, приредио Д. Вуловић, 220, 224—225; Е. Мушовић, *Нешто о Хотима на Пештери и Хасану Хоту, пештерско-бихорском забиту*, ИЗ, XXXII, 1975, 541—546; Записи, XXIV, 1940, 166—168, грађу објавио Д. Вуксан; Ф. Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, Споменик СКА, LXXIX, 58; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1903, књ. II, 3919; Е. Мушовић, *Покрети Муслимана у Новопазарском крају против реформи султана Махмуда II*, Зборник Историјског музеја Србије, Београд 1977, бр. 13—14, стр. 75—97. — Опширније о разним догађајима овога доба у Санџаку и у зонама граничним са Црном Гором видјети: Ж. Шћепановић, *Друштвено-политичке прилике у Потарју и Средњем Полимљу крајем XVIII и у првој половини XIX вијека*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ VI, Пријепоље 1978, 65—81. и М. Дашић, *Хајдучија и чеговање као форма ослободилачке борбе у Горњем Полимљу од почетка XVIII до краја седамдесетих година XIX вијека*, иста публикација, стр. 99 — 105.

Рад основне школе у Пљевљима имао је осјетан значај за укупну каснију просвјетну и културну дјелатност у мјесту и у околини. Сачуван је помен да су највише трговци и занатлије одржавали и школу у Пријепољу (1830), док су од 1833. године у Бистрици свештеници нередовно и повремено описмењавали по неколико дјеце из мјеста. Касније је у томе селу, уз цркву, радила основна школа (1857).²⁰ Повремено је описмењаван мањи број дјеце у манастирима Добриловини, Довољи, уз цркву св. Николе у Бијелом Пољу и другим мјестима Санцака. Уз неке од њих су касније отворане и основне школе.

УЛОГА МАНАСТИРА

Постојање више манастира у Потарју и Полимљу (до близу 70), подизаних у различито вријеме, у доба српске средњовјековне државе и последије доласка турске власти у ове крајеве, и задуго врло интензиван рад неколико њих, који нијесу били порушени или су обнављани, сами по себи указују на улогу коју су имали међу српским живљем, који је, у условима подређености, и уз њих бранио своју традицију, име и народност. Одбрана од турских насртаја, окупљање око манастира и обнављање ових представљали су изразите видове његове политичке активности и борбе за опстанак. У манастирима су чувани мање или више значајни споменици културе предака, преписиване су и украшаване углавном црквене књиге (више србуља је Вук Караџић преко Вука Поповића и Вука Врчевића касније набављао из њих), учена основна писменост, стицана потпунија знања о сопственом положају и изгледима о животу убудуће, о потреби тјешњег повезивања међусобно и са другима (са Црногорцима и Брђанима, са Србијом и Херцеговином), о сопственим односима, о ставу према турским властима и њиховим све већим захтјевима. Између више манастира треба истаћи неколико оних чија се улога за читаво вријеме најјаче осјећала, због чега су били рушени, али и поправљани и поново подизани. До краја XVIII вијека неколико најпознатијих се с доста напора одржавало, а од тада (од руско-аустријског рата против Турске, 1787—1792, и у вријеме ширења ослободилачке борбе од стране Црногораца и Брђана, с једне, и Србије, с друге стране, нарочито последије првог устанка 1804. године) најугицајнији манастири дошли су под теже ударе Турака и рушени су.

²⁰ Љ. Дурковић-Јакшић, *Просветна дјелатност манастира Свете Тројице код Пљеваља (1823—1912)*, Богословље (Београд), бр. 1 и 2/1965, 100; Ч. Потпарић, *Културно-просвјетне прилике у Санцаку прије и последије Берлинског конгреса 1878. године*, Педесет година Пљеваљске гимназије 1901—1951, Пљевља 1956, 31—32; Р. Петковић-Поповић, В. Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970, 222, 239—240, 267.

Највећу улогу имали су манастири Св. Тројица код Пљеваља, Добриловина, Довоља и Аранђелово у Потарју, Блишкова у Вранешу, Дубочица, источно од Пљеваља, Никољац код Бијелог Поља и старији манастир Ђурђеви Ступови у Горњем Полимљу. Од раније познате преписивачке школе, највише црквених књига, налазиле су се у манастирима Св. Тројица и Никољац. Св. Тројица је од XVI вијека развијала снажнију активност. Представљајући угледно политичко и просвјетно-културно средиште српског живља на овом подручју, омогућено бољом материјалном основом, посједовањем земље (и од царских добара, „хасова“, на коју је имао тапију и обавезу да плаћа годишњи порез) и разним прилозима вјерника, а и због тога што се налазио у непосреднијој близини Пљеваља, у којима је живјело доста компактно и нешто бројније српско становништво, међу којим је било касније више трговаца и занатлија — манастир је боље успијевао да даје отпор притиску турских власти (и у вријеме I српског устанка). Искуства у просвјеђивању, стицана радом манастирске школе у току читавог XVIII вијека, касније су пренесена у Пљевља, у којима је 1823. године требало да се гради посебна зграда за учење дјецe. Из овог манастира је утицано и на рад других у ближој и даљој околини, посебно на Довољу. Још од XVI вијека позната Добриловина, на лијевој обали Таре, западно од Мојковца, са којом су из Црне Горе и Брда најприје могле бити успостављене и одржаване везе, запустјела је, по свој прилици, 1799. године (архимандрит Пиве Арсеније Гаговић имао је 1811. пуномоћ игумана Добриловине да и за његов манастир прикупља помоћ у Русији), обновљена тек 1827. а шест година касније (1833) колашински Турци су поново разјурили братство манастира, кад је дио његових културних вриједности пренесен у Никољац, код Бијелог Поља, гдје је било највише услова да се заштити од уништавања. У вријеме пропадања Добриловине донекле је извршена оправка Довоље (на десној обали Таре, између Мојковца и Ђурђевића Таре) 1799, око које се окупљао народ до 1809. године, кад је у току борбе између ускока и колашинских Турака, везане за улазак Карађорђевој војске у Санџак, похарана. Послије мање обнове 1814. године и веће помоћи народа, манастир је 1824. могао успјешније да врши и своју политичку улогу међу вјерницима и да плаћа дажбине Турцима. Скоро десет година касније (1833) био је посве обновљен. Колашински Турци су га поново нападали 1849. и још теже оштетили у доба првог Омер-пашиног похода на Црну Гору и Брда (1852/1853. године).

Сматрајући манастире својим политичким и просвјетним центрима, кроз чије се дјеловање гледало и на перспективу борбе за слободу, српско становништво их је материјално помагало, завјештавајући им и дјелове имања на којима је живјело. (Радован Радковић је с два сина, на примјер, „подписао и

дао њиву код ливаде Лусице и што је до манастирске земље“ манастиру Довољи 1832).²¹

Својим мање или више успјешним дјеловањем, за краће или дуже вријеме, свакако у зависности од политичких прилика и односа на овом подручју, као и од снаге и угледа манастирских старјешина и њихових братстава, чији су чланови могли да обилазе и друге кадилуке ради „прошења“, улога поменутих и најзначајнијих манастира има вриједност истакнутог чиниоца борбе у политичкој и просвјетно-културној историји српског становништва у Санцаку.²²

„ХОЛМИЈА“

Промјене у односима Русије и западноевропских земаља (Велике Британије, Француске, Аустрије) према Турској на Балкану последице једренског мира морале су имати одјека и на политичке прилике у непосреднијем сусједству црногорско-брдске државе. То се нарочито показало непосредно последице закључења уговора у Ункјар — Искелесију (1833), којим је Русији, у извјесном смислу, призната улога заштитнице над Турском. Због тога су односи између Русије и Велике Британије постали скоро непријатељски. Догађаји у источним дијелу Новопазарског Санцака, до којих је долазило у таквим политичким околностима, добијали су тада доста неуобичајен облик и садржај.

Заинтересованост британске и француске владе да на томе подручју и међу сјевероалбанским и брдским племенима спријече сваки утицај Русије, као одлучујућег политичког чиниоца у источној Европи, омогућила је активност авантуристе „кнеза“ Николе Васојевића, као потомка „краљева холмских“, у вријеме од 1836. до 1844. године, у циљу оснивања самосталне „државе“ Холмије (од Хум, Ком), која је требало да обухвати простор од

²¹ Чињеница да двојица познатих иконописаца из Бијелог Поља, поп Симо и син му Алексије Лазовићи, запажени по иконостасима у манастирима и црквама у Боки Которској и Паштровићима, последњих година XVIII и првих XIX вијека, нијесу сликали у манастирима и црквама на својој територији јасно говори о тешкоћама положаја ових.

²² Ф. Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, Споменик СКА, LXXIX, 29—30, 53—54; В. Ђоровић, *Манастир Добриловица*, Годишњица Николе Чупића, књ. XLIII, Београд 1934, 164—174; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1902, књ. I, 524; 1903, књ. II, 3753, 4032, 4052, 4103; В. Мошин, *Ђирилски рукописи у манастиру Никољцу код Бијелог поља*, ИЗ, XVIII, 1961, 681—708; Ат. Пејатовић, *Списак германа, бурунџија, хуџета и т.д. у манастиру Св. Тројице код Пљеваља*, Споменик, XXXIX, 93; В. Ђоровић, *Манастир Довоља*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIII, 1934, 44; А. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, 275, 280—282; П. Вујевић, *Лазовићи, сликари*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. II, 526; С. Петковић, *Манастир Св. Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 118—119.

Валоне у Албанији до Горице у Аустрији и до Бугарске. Под тако исконструисаном концепцијом државе подразумијевала се и обнова старе Рашке са центром у Будимљу и тежња за спајањем са Зетом. Једино је по замисли рестаурирања старе државе изражавана антитурска тенденција таквога рада, мада је по свему другом слична творевина требало да буде зависна од Турске, иако би се налазила под заставом Велике Британије. Основно је била да се искључи било какво присуство Русије. Овако замишљена акција самозваног кнеза увелико је подстицана и дјеловањем вође полских емиграната Адама Чарториског, противника Русије и Аустрије.

Наименовање Николе Васојевића за „вицеконзула“ Велике Британије за Босну, Херцеговину и Албанију, са сједиштем у Новом Пазару, није могло много помоћи овоме „кнезу“ у раду на остваривању из више разлога нереалне замисли. Ни настојања британске и француске дипломатије да султан призна „кнеза“ Николу за кнеза Васојевића (рођен је у Лопатама, у Лијевој Ријеци) нијесу ништа осјетније могла измијенити у његовом полагању и исходу читавог рада. На све акције које је он предузимао Турци су гледали с крајњим неповјерењем. Дјеловање самозванца највише се осјећало међу прекокомским (Доњим) Васојевићима, у чијој је средини интензивније радио мало више од годину дана, не без извјесних неспоразума са утицајним и врло угледним игуманом Мојсијем Зечевићем, с једне, и уз сагласност Турака постављеним војводом Симом Кастратовићем, с друге стране. Политика одржавања веза Васојевића са Црном Гором и Србијом, за коју се залагао игуман Зечевић, увелико је ометала остваривање „кнежевих“ планова.

Превиђање способности и снаге дјеловања црногорско-брдског владара да без тешкоћа онемогући покушај да се утицај Русије међу српским живљем у тој области замијени британским или чијим другим представљало је једну од основних слабости самозванчеве политике. Раније напуштање руске и турске службе и каснија настојања да успостави тјешње везе са Црном Гором и Србијом, у доста сложеним околностима рада на овом подручју, нијесу могли ни човјеку знатно већих способности за реалну политику обезбиједити и мање задовољавајући успјех. Гледишту Петра II да „вицеконзул“ може да помогне јачање утицаја нежељених политичких чинилаца у зони на коју је овај и својом титулом претендовао свакако је доприносио и руски опуномоћеник Јегор П. Коваљевски, који је борао у Црној Гори на почетку Васојевићеве активности. Свој упоран рад Васојевић није могао да крунише иоле запаженим резултатом. У задњим годинама своје у ствари авантуристичке мисије остао је без подршке и оних који су га држали као извјесну резерву — предали су га сопственој судбини.

Чињеница је да „кнез“ само донекле успио да упозна стварни положај хришћана у Турској и да је о томе обавијестио ди-

пломате заинтересованих земаља. Убијен је под недовољно познатим околностима од „политических гонитеља“ (од стране свог пратиоца на путу за Цетиње) у Косовом Лугу (недалеко од Спужа) крајем маја 1844. године.²³

ВАЖНИЈИ ДОГАЂАЈИ ИЗ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И САНЦАКА

Нарочито јужни крајеви Санцака, од Пљеваља до Гусиња, који су највише припадали скадарском пашалуку, непрекидно су имали важну улогу у плановима Турске према црногорско-брдској држави, прије свега у гушењу ослободилачке борбе брдских племена, која је представљала једну од основних компонента стварања њихове заједнице у посљедној деценији XVIII вијека. Послије првог пораза војске Махмуд-паше Бушатлије у јулу 1796. у Мартинићима, у припреми другог похода на Црну Гору, септембра исте године, јаке снаге турске војске пошле су од Гусиња, Бихора, Бијелог Поља и Колашина на Брда, али су у сукобу с Требјешанима, Морачанима и Ровчанима биле приморане да се врате у Колашин, „многи побијени и рањени“. То је свакако имало велики значај за даљи развитак догађаја и уједињавање црногорских и брдских племена. Покретања турских снага од Херцеговине, Санцака, Пећи, Плава и Гусиња нијесу престајала ни касније (послије борби 1805, потом 1807. и 1809, турског пораза у Морачи 1820, 1831 и других), и у циљу подршке снагама скадарских везира. Мањи и већи сукоби с никшићким и колашинским јарамазима и осталим турским снагама и даље су представљали главне догађаје на сјеверним границама, према Санцаку.

Потреба макар и мањег неутралисања турске војске са сјевера, прије свега због сталних сметњи у раду на стварању чвршћих односа између црногорских и брдских племена, укључујући Дробњаке и Пиву, побудила је Петра II Петровића да се прве године своје владавине, крајем 1831, обрати пљеваљском муселиму Хафис-аги жељом да се што прије започну преговори о миру. Обавјештења из Пљеваља о сукобима војске побуњених босанских феудалаца и султанове, у децембру исте године, доста су значила и за политичку оријентацију црногорско-брд-

²³ Б. Павићевић, *Меморандум Јегора Петровића Ковалевог о Црној Гори 1838. године*, ИЗ, XXIV, 1967, 223—224; Ђ. Поповић, *Писмо кнеза Николе Васојевића сину Алтоману*, Годишњица Николе Чупића, књ. XVII, Београд 1897, 166—191; Јб. Дурковић-Јакшић, *Србијанско-црногорска сарадња (1830—1851)*, 28—63; Јб. Дурковић, *Његошева Црна Гора и Пољаци*, Записи, XXI, 1939, 336—344; Lj. Durkovicz-Jakszicz, *Petar II Petrović-Njegoš (1813—1851)*, Warszawa 1938, 148—164; П. Ровински, *Петар II (Раде) Петровић Његош владика црногорски (1830—1851)*, 116—121; Р. Вешовић *Кнез Никола Васојевић*, Записи, IV, 1929, 136—142; В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од једренског мира 1829. до париског конгреса 1856. године*, 188—191, 348; *Писма*, III, 159.

ског владара. Интереси јачања његовог утицаја у Затарју и ширења ослободилачке мисли међу тамошњим хришћанским живљем, са већим изгледима на успјех него што је то могло бити у пријеме Петра I, изразили су се и у виду помоћи коју је пружао манастиру Довољи (1835) као једном од важних центара политичке активности у томе дијелу Санцака и на други начин.

За нове сукобе Турака са Црногорцима и Брђанима према Херцеговини (1836. године и касније, нарочито послјиде погибије Смаил-аге Ченгића), херцеговачки паша се припремао и комбиновањем својих снага од Мостара и Пљеваља (1841). Од похода покренутог из Санцака у почетку 1847. године на ускоке под командом Бунгур-Сали-аге Турци су очекивали пораз Црногораца, до којег уопште није дошло.²⁴

Догађаји у вези с првим српским устанком, посебно с његовим послједицама за односе црногорско-брдске државе и побуњене Србије, и каснији покрети, проузроковани сукобом војске босанских феудалаца са султановом, представљали су најзначајнија збивања у политичкој историји Санцака за означено вријеме. Политика Турске од краја XVIII до средине XIX вијека непрекидно и упорно се залагала, више него икада раније, против свега што је могло дати маха буђењу свијести српског живља на његовој територији и тенденцијама јачања веза са ослободилачком борбом Црне Горе и Брда, с једне, и Србије, с друге стране. Због тога се и њен однос према раји и двјема сусједним државама карактерисао најразноврснијим мјерама притиска, тактиком најгрубљег примјењивања силе и уцјењивања, до краја овога периода.

Ђоко Д. Пејовић

²⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. II, 3324; *Казивање старих Требјешана*, Предговор Б. Павићевића, Никшић 1973, LXVII; *Писма*, I, 87; Л. Томановић, *Петар други Петровић-Његош као владалац*, 22, 158; В. Ђоровић, *Манастир Довоља*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIII, 41—45; Љ. Дурковић, *Србијанска штампа о Његошу и Црној Гори (1833—1851)*, 105.